

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ**

До захисту допустити:

Завідувач кафедри

Тетяна ІВАНЕЦЬ

«14» травня 2024 р.

**ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ
В УКРАЇНІ**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми
054 Соціологія
Ніколаєвої Дар'ї Олександрівни

Науковий керівник:

Стадник Альона Георгіївна,
кандидат соціологічних наук,
доцент, доцент кафедри філософії та
соціології, Маріупольський
державний університет

Рецензент:

Ігрушко Анастасія Юріївна,
кандидат соціологічних наук,
доцент, доцент кафедри соціології та
соціальної роботи, Класичний
приватний університет.

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «добре» 75 С

Секретар ЕК

«14» червня 2024 р

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ1.ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ«СЕРЕДНІЙКЛАС»ВСОЦІОЛОГІЧНІЙНАУЦІ.....	7
1.1.Теоретичні уявлення про середній клас в соціології.....	7
1.2.Критерії та характеристики середнього класу.....	15
1.3.Сучасні тенденції функціонування середнього класу.....	22
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ2.АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ.....	28
2.1.Основні особливості становлення середнього класу в Україні.....	28
2.2. Динаміка чисельності та структури середнього класу.....	33
2.3. Проблематика ідентифікації середнього класу в Україні.....	36
Висновки до другого розділу.....	42
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ.....	45
3.1. Фактори, що впливають на розвиток середнього класу в умовах воєнного стану.....	45
3.2. Державна політика щодо підтримки середнього класу.....	48
3.3. Шляхи розвитку середнього класу в сучасній Україні.....	50
Висновки до третього розділу.....	53
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОКВИКОРИСТАНИХДЖЕРЕЛ.....	60

ВСТУП

Актуальність теми кваліфікаційної роботи. Україна, як і багато інших країн, стикається зі складнощами у розвитку своєї економіки та суспільства. Однією з ключових проблем, що стоїть перед українським суспільством, є питання розвитку середнього класу. Середній клас є основою стабільності та процвітання країни, він забезпечує економічну активність та сприяє збалансованому розвитку суспільства. Проте в Україні середній клас є нестабільним та недостатньо розвинутим. Розгляд проблем та перспектив розвитку середнього класу в Україні є актуальним завданням, яке потребує уваги та розв'язання.

Зростання середнього класу в Україні сприятиме підвищенню рівня життя громадян, зменшенню бідності та соціальних відмінностей. Стабільний середній клас є запорукою економічного зростання та розвитку демократичних інститутів. Проте в Україні існують численні проблеми, які ускладнюють розвиток середнього класу, такі як низький рівень доходів, високі податки, складні умови для бізнесу та корупція.

Однією з проблем є недостатній рівень доходів середнього класу. В Україні середня зарплата залишається однією з найнижчих у Європі, що ускладнює забезпечення гідного життя для багатьох громадян. Низькі доходи обмежують споживчі можливості середнього класу та гальмують економічний розвиток.

Ще однією проблемою є високий рівень податків для населення. В Україні високі податки та внески обмежують можливості громадян для збереження та розвитку власного бізнесу, що негативно впливає на становище середнього класу та його розвиток.

Також серйозною проблемою є складні умови для бізнесу в Україні. Висока корупція, непередбачуваність законодавства та недостатня підтримка від держави ускладнюють створення та розвиток бізнесу, що призводить до обмеження можливостей для зростання середнього класу.

Таким чином, вирішення проблем та створення сприятливих умов для розвитку середнього класу в Україні є важливим завданням для забезпечення стабільного економічного та соціального розвитку країни. Важливо вжити комплекс заходів з підвищення рівня доходів, зниження податків, поліпшення умов для бізнесу та боротьби з корупцією для стимулювання росту середнього класу та забезпечення сталого розвитку України.

Мета кваліфікаційної роботи полягає в дослідженні проблем та перспектив розвитку середнього класу в Україні.

Досягнення поставленої мети зумовлює постановку та вирішення наступних *завдань*:

- охарактеризувати та визначити розвиток теоретичних уявлень про середній клас;
- проаналізувати класову систему в контексті вивчення середнього класу;
- виокремити сучасні тенденції функціонування середнього класу;
- виявити основні особливості становлення середнього класу в Україні;
- проаналізувати шляхи розвитку середнього класу в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження кваліфікаційної роботи є суспільні відносини, якими врегульовано процес становлення та розвитку середнього класу в Україні.

Предметом дослідження є особливості становлення, проблеми та перспективи розвитку середнього класу в Україні.

Аналіз джерел та літератури. Вивчення середнього класу привертало увагу вчених протягом багатьох століть, починаючи від стародавніх філософів, які розглядали суспільство, і до сучасних футурологів, що роблять прогнози щодо його майбутнього. Вже в давнину такі думки висловлювалися в роботах Аристотеля, Платона та Евріпіда. Пізніше Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та Т. Гоббс докладали зусиль у дослідженні структури суспільства та ролі

середнього класу в ньому. Крім того, К. Маркс та М. Вебер розглядали класову систему з методологічних підходів. У ХХ столітті значний внесок у вивчення середнього класу зробили М. Арчер, Дж. Блау, М. Севедж, Р. Льюїс, Дж. Коул, Дж. Голдторп, Е. Гоулднер, М. Ківінен, Е. Райт та Р. Колінз.

Українські соціологи, такі як О. Куценко, О. Рахманов, С. Оксамитна, С. Макєєв, О. Симончук, В. Паніотто, М. Шаповал, В. Коломийчук, Є. Головаха, звернули увагу на теоретичні основи формування, функціонування та визначення середнього класу саме в українському контексті. Вони провели аналіз природи і тенденцій розвитку середнього класу в Україні. Основною емпіричною базою для їх досліджень стали моніторинги суспільної думки Інституту соціології НАН України та дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Методи дослідження. В процесі дослідження застосовувались, зокрема, методи наукового пізнання, системного підходу, порівняльно-правового аналізу.

Метод наукового пізнання – цесукупність прийомів і операцій, що регулюють дії з досліджуваними об'єктами. Системний підхід – напрям методології досліджень, який полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів в сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як модель системи. Порівняльно-правовий метод – це метод вивчення правових систем різних держав шляхом зіставлення однойменних правових норм, інститутів, принципів тощо та практики їх застосування.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання при підготовці до семінарських занять, написанні реферативних досліджень та наукових тез.

Структура кваліфікаційної роботи визначається метою та предметом дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, які охоплюють 9

підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 64 сторінки.

РОЗДІЛІ.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «СЕРЕДНІЙ КЛАС» В СОЦІОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Теоретичні уявлення про середній клас в соціології

Уявлення про класи як частини суспільства з однаковими інтересами та схожим матеріальним станом існувало задовго до становлення соціології як науки та вживання терміну «клас». Перші уявлення про класову структуру суспільства неможливо розглядати без посилання на праці давньогрецьких філософів Платона та Аристотеля. Вони жили в епоху рабовласництва в Афінійській державі, де раби були виключені з політичних та економічних процесів і знаходилися поза суспільною ієрархією.

У афінійському суспільстві панувала жорстка стратифікація, яка не враховувала значну частину населення, в тому числі рабів. Рабам були позбавлені права та свобод, які мали вільні громадяни полісу. Платон та Аристотель розрізняли класи за їх функціями у суспільстві, визначаючи їхні ролі та місце. Їхні погляди відображають перші спроби розуміння класової структури та її впливу на суспільство, хоча в контексті рабовласництва їхні концепції були обмеженими [43, с.153].

Платон у своїй концепції структури суспільства виділяв три основні класи: філософи, воїни і робітники. Філософи, за його уявленням, мали бути керівниками держави, вони представляли меншість і відзначалися високим інтелектом і мудрістю. Воїни, у свою чергу, виконували функцію захисників, обороняючи державу від зовнішніх загроз, при цьому вони повинні були мати розум і сміливість. Робітники, які становили більшість населення, вважалися не здатними до нічого, крім покори владі і виконання її вказівок.

Платон уявляв структуру суспільства у вигляді піраміди, де філософи стояли на вершині, воїни – на наступному рівні, а робітники утримували

базу. Ця ідея відображала його переконання в необхідності ієрархічної організації суспільства, де кожен клас мав відведену свою роль і функцію. Зараз, у зв'язку з розвитком суспільства, можна помітити певні аналогії у сучасному уявленні про класову структуру, зокрема, у розподілі населення на середній клас, який становить більшість, та меншість, яка об'єднує управлінців і інтелектуали.

Аристотель, учень Платона, розвивав концепцію класів у суспільстві, приділяючи особливу увагу середньому класу і його ролі у державному устрої. Він виділяв три класи мешканців міста – багаті, бідні і середні. Для Аристотеля стабільність держави та її ефективність в значній мірі залежали від участі та настроїв середнього класу. Він вважав, що держава, де значну частину населення становлять середні люди, буде мати найкращий устрій. Середній клас, за словами Аристотеля, не прагне до чужого майна, як бідняки, і не зазіхає на те, що належить іншим, як багаті [43, с.155].

Для давньогрецького філософа середній клас уявлявся як важлива та повноправна складова частина суспільства. Хоча точних критеріїв та характеристик середнього класу в той час ще не існувало, перші уявлення про його функції та значення для державного устрою були сформовані. Аристотель вважав, що саме середній клас забезпечує стабільність та баланс у суспільстві, оскільки його інтереси та поведінка сприяють гармонійному функціонуванню держави.

Прототипом сучасного середнього класу в Європі епохи Нового часу був «middlingsort» («серединний прошарок»), термін якого поширився з Англії в період з XVI по XVIII століття. Цей клас відігравав важливу роль у суспільстві, оскільки включав у себе людей, які не належали до високих естатів, але мали достатній матеріальний статок для життя відносно комфортно [37, с.25].

Клас буржуазії – власників, що заробляли на доходах від власності (засобів виробництва, землі, цінних паперів, нерухомості), структурувався та закріплювався від Середньовіччя до середини XIX століття. Цей клас став

рушійною силою у змінах суспільного ладу, відігравши провідну роль у буржуазно-демократичних революціях Західної Європи, таких як Англійська, Французька та Американська, які спрямовувалися на зміну феодального ладу на капіталістичний.

Цей період також характеризувався утворенням і розвитком сучасних форм підприємництва та торгівлі, що відкривали нові можливості для розвитку середнього класу. Буржуазія стала не лише економічною, але й політичною силою, що впливала на формування законодавства та устрій суспільства в цілому [37, с.26].

Буржуазія у своєму внутрішньому розподілі відображала різні рівні підприємницької активності та власності. Дрібна буржуазія охоплювала підприємців, які самостійно працювали або мали невелику кількість найманих працівників. Середня буржуазія включала власників невеликих підприємств та великих представників вільних професій, які володіли середнім ступенем підприємницької активності. Велика буржуазія, у свою чергу, складалася з власників підприємств, які керувалися найманими керівниками та мали великий штат робітників.

Для представників середнього класу характерними були власність та незалежність. Вони були визначною силою суспільства, адже створювали власні підприємства та забезпечували економічний розвиток. Проте на тлі розвитку буржуазії з'явився клас найманих робітників, який можна було ідентифікувати з нижчим класом. Наймані робітники не володіли власністю на засоби виробництва та залежали від власників підприємств, що робило їх вразливими перед економічними та соціальними змінами [39, с.75].

Карл Маркс розробив класову теорію, яка отримала значний розвиток у його вченні. Він вивчав питання класів і причини класового поділу суспільства, спираючись на теорії доби Просвітництва. Маркс не намагався чітко визначити середній клас, а зосередився на вивченні робочого класу та його взаємодії з буржуазією. Він вважав, що з розвитком промисловості робочий клас зростає, а інші класи поступово зникають.

В контексті марксистської теорії не можна говорити про виділення «середнього класу», оскільки Маркс розглядав суспільство як сукупність двох антагоністичних класів: буржуазії (класу експлуататорів) та пролетаріату (класу експлуатованих). Дрібна буржуазія, великі землевласники та інші класи, які знаходяться між цими двома класами, за марксистською теорією, мають тяжіння до одного з цих класів, але не можуть бути розглянуті окремо, як окремий, третій клас. Ідея розглядати дрібних буржуа як частину середнього класу є поширеною серед марксистів, але сам Маркс підтримував двокласову систему.

Макс Вебер вніс значний внесок у розвиток ідей соціальної стратифікації та соціальних класів. У своїх працях він розглядав середній клас як тих, хто «володіє всіма видами власності або є конкурентоспроможним на ринку праці завдяки відповідній фаховій підготовці». Це відображало його уявлення про те, що середній клас складається з людей, які мають достатній рівень освіти та професійної підготовки, щоб мати стабільні доходи і конкурувати на ринку праці.

За Вебером, поділ на класи відбувається не лише на основі доступу до засобів виробництва, але і на основі економічних відмінностей, що не пов'язані з власністю. Ці відмінності включають майстерність та кваліфікацію, які визначають зайнятість людини в певній сфері. Це відкривало нові можливості для розуміння соціальних класів, що відрізняло його вчення від марксизму, де головним критерієм класифікації був доступ до засобів виробництва [39, с.77].

Таким чином, Вебер враховував широкий спектр факторів у визначенні класової приналежності, що робило його теорію більш гнучкою і придатною для аналізу різноманітних суспільних структур. Його підхід дозволив більш точно відобразити реальну соціальну дійсність та складні взаємозв'язки у суспільстві.

Макс Вебер вніс вагомий внесок у розуміння класової структури суспільства, зокрема, відновив ідею середнього класу як окремої соціальної

групи. Його підхід до класифікації класів базувався на професіоналізмі та кваліфікації, що відкрило нові можливості для розуміння соціальних ділянок населення.

Вебер виділив чотири основних соціальних класи: привілейований клас, який володіє власністю та має високий рівень освіти; бідна буржуазія; робітники кваліфікованої праці (середній клас); робітники, зайняті в механізованій праці. Ця класифікація враховувала не лише володіння засобами виробництва, але і кваліфікацію та рівень освіти як важливі критерії [28, с.41].

Сучасне розуміння середнього класу часто ґрунтується на веберіанській концепції і визначає його як «широку групу людей, що в економічно-соціальному сенсі знаходиться між робітничим та вищим класами». Ця інтерпретація відображає сучасні умови розвитку суспільства та розмаїття соціальних шарів, що створює складні умови для чіткої класифікації, але водночас надає можливість кращого розуміння сучасних соціальних реалій.

Арнольд Тойнбі вважав, що західна цивілізація сформувалася завдяки розвитку середнього класу. Він підкреслював важливість цього класу у становленні та розвитку західної суспільної системи. Тойнбі вважав, що саме середній клас став драйвером сучасності та рушійною силою розвитку суспільства.

Мелані Арчер та Джудіт Блау, у свою чергу, підкреслювали, що формування та вивчення середнього класу у сучасному розумінні відбулося в ХІХ столітті. Вони вказували на комплексність цього процесу, який включав в себе не лише економічний статус, але і культурні та соціальні аспекти. Автори розглядали появу середнього класу як важливий момент у розвитку суспільства, що супроводжувався зміною у способі самоідентифікації та характері праці [25, с.90].

Поява масового середнього класу була результатом переходу до пізньо-індустріального етапу розвитку суспільства. Розвиток виробничих сил та

впровадження нових технологій вимагали наявності великої кількості висококваліфікованих фахівців у різних сферах професійної діяльності. Поява великих комерційних бізнесів створювала потребу в кваліфікованих менеджерах, які могли б взяти на себе відповідальність за управління.

У цьому контексті середній клас став прошарком висококваліфікованих фахівців, працівників нефізичної праці та освічених управлінців. Він став необхідним для забезпечення ефективного функціонування пізньо-індустріального суспільства, оскільки відповідав вимогам нової економіки та соціально-економічних викликів того часу. Середній клас став опорою економіки та культури, відіграючи ключову роль у подальшому розвитку суспільства.

Зростанню нового соціального прошарку та суб'єкта соціальних відносин – середнього класу сприяла і державна соціально-економічна політика. В цьому сенсі в 1930-х рр. в США «Новий курс Рузвельта» та в 1950-х роках в Західній Європі виникнення «держав загального добробуту» змінилася сама модель державної соціально-економічної політики: пріоритетом державної політики стала підтримка середнього класу, на відміну від допомоги бідним.

Зростання середнього класу було результатом державної політики, яка спрямовувалася на підтримку цього соціального прошарку. В США «Новий курс Рузвельта» в 1930-х рр. та виникнення «держав загального добробуту» в Західній Європі в 1950-х роках змінили підхід до державної соціально-економічної політики, де пріоритетом стала підтримка середнього класу, відмінно від попередньої допомоги бідним.

Середній клас цього періоду визначався складною структурою за класифікацією Моріса Альббакса. Він виділяв три основні верстви середнього класу: ремісників, чиновників та службовців. Окрім цього, до середнього класу відносились також працівники сфери медицини, представники мистецтва та дрібні підприємці. Ця класифікація відображала

різноманіття професій та сфер діяльності, які об'єднувалися під загальним поняттям середнього класу.

В другій половині ХХ століття спостерігалось зростання частки середнього класу серед населення, а також розмаїття професійних статусів його представників. Це призвело до розвитку досліджень, у яких виділення середнього класу проводилося не лише за професійним статусом або на основі самовизначення респондентів, а за нововеберіанським підходом.

Важливою характеристикою цього періоду є доступність освіти та перехід до пізньо-індустріального суспільства. Ці процеси сприяли стрімкому розвитку сфери послуг. Чисельність середнього класу на Заході значно збільшилася, наближаючи за розмірами робітничий клас. Це відбувалося за умов розширеного доступу до вищої освіти та розвитку нових видів професійної діяльності, які вимагали високого рівня освіченості та кваліфікації [25, с.91].

Загалом, друга половина ХХ століття відзначалася значним розширенням та утвердженням середнього класу як соціально-економічного прошарку. Розвиток освіти, зростання чисельності середнього класу та розмаїття його професійних статусів створили нові можливості для цієї соціальної групи та вплинули на подальший розвиток заходів.

В даному періоді історії дослідження класової структури суспільства виділялись дві визначальні концепції щодо середнього класу. Перша концепція передбачала зростання середнього класу та його домінування в соціальній структурі індустріального суспільства. Це означало, що середній клас мав стати визначальною силою у суспільстві, що відображало розвиток від традиційного суспільства до індустріального.

Друга концепція полягала в тому, що середній клас мав «вбудовуватися» в робітничий клас. Це означало, що середній клас і робітничий клас повинні були переплести свої кордони, при цьому з робітничого класу виділявся прошарок державних службовців та управлінців, які також входили до складу середнього класу.

У 1980-ті роки середній клас описували як соціальну групу, що знаходиться між вищим та нижчим класами. Цю групу характеризували рівень доходу, який був вище за робітничий клас, але нижче за рівень керівників, освіту, яка часто була вищою або середньою спеціальною, професію, таку як фахівці, менеджери, власники малого бізнесу, та спосіб життя, що включав доступ до якісного житла, освіти, охорони здоров'я та відпочинку [17, с.175].

У 1990-ті роки відбулися зміни в структурі суспільства, що вплинули на розуміння середнього класу. Зростання нерівності доходів, поява нового «верхнього середнього класу» та зниження мобільності між класами стали важливими факторами. Визначення середнього класу стало більш диференційованим, включаючи «нижчий середній клас», що був близький до робітничого класу за доходами та способом життя, «середній клас» з акцентом на освіті та професії, та «вищий середній клас» з вищими доходами, престижними професіями та елітарним споживанням.

У 2000-х роках глобалізація та технологічні зміни продовжували трансформувати структуру середнього класу. Спостерігалось зростання «глобального середнього класу» в країнах, що розвиваються, а також зміна характеру роботи та зростання нестабільності. Акцент у визначенні середнього класу зсунувся на рівень життя, включаючи доступ до якісної освіти, охорони здоров'я та житла, соціальні цінності, такі як мобільність, освіта, саморозвиток та толерантність, а також на культурний капітал, що включає знання, навички та соціальні зв'язки [17, с.177].

У 2010-ті роки і до наших днів спостерігається зростання нерівності та поляризація суспільства, що під сумнів ставить традиційне розуміння середнього класу. Деякі соціологи вважають, що середній клас «стискається», витісняючись багатшими та біднішими верствами. Інші дослідники стверджують, що середній клас трансформується, адаптуючись до нових економічних та соціальних умов.

Сучасне розуміння середнього класу відзначається відсутністю єдиного універсального визначення, оскільки цей термін може мати різні інтерпретації у різних країнах та соціокультурних контекстах. Зокрема, акцент робиться на комплексі факторів, що визначають поняття середнього класу. Це включає рівень життя з доступом до основних благ та можливостей, освіту та професійні знання та навички, соціальні цінності, такі як активність, відповідальність та толерантність, культурний капітал у вигляді знань, навичок та соціальних зв'язків, а також відчуття приналежності до спільноти зі спільними цінностями, інтересами та стилем життя [42, с.152].

Важливо враховувати, що розуміння середнього класу є динамічним і постійно змінюється відповідно до економічних, соціальних та культурних змін у суспільстві. При аналізі середнього класу необхідно враховувати специфіку країни та її контексту, оскільки культурні, історичні та економічні умови можуть значно впливати на структуру та характеристики цього соціального класу.

1.2. Критерії та характеристики середнього класу

Середній клас – це не лише соціально-економічна група, але й важливий фактор стабільності та розвитку суспільства. Його члени володіють знаннями, навичками та ресурсами, що робить їх рушієм економіки та активними учасниками суспільного життя. Визначення та розуміння характеристик середнього класу є ключовим для дослідження соціальної стратифікації, мобільності та нерівності [10].

Існує багато дискусій щодо чіткого визначення та критеріїв віднесення до середнього класу. Набір цих критеріїв може варіюватися залежно від контексту, країни та рівня розвитку. Проте, можна виділити декілька ключових характеристик.

Середній клас характеризується рівнем доходів, який дозволяє задовольняти базові потреби та мати доступ до освіти, культурних заходів та подорожей. Високий рівень освіти є однією з ключових ознак цієї групи, а члени середнього класу зазвичай мають вищу освіту, що відкриває їм можливості для отримання високооплачуваної роботи. Вони займають професії, які потребують знань, кваліфікації та навичок, такі як менеджери, фахівці з ІТ, лікарі, вчителі та інші.

Середній клас має комфортний спосіб життя, який включає в себе якісне житло, доступ до медичних послуг та можливість подорожувати. Ці групи також відзначаються своїми соціальними цінностями, такими як працьовитість, відповідальність, самостійність, повага до закону та демократії. Для них важливо мати можливість розвивати свої здібності та отримувати відповідну винагороду за свою працю, що відображається у їхніх соціальних та економічних прагненнях [10].

У дослідженнях середнього класу важливим є вивчення методологічного та дослідницького інструментарію, що дозволяє краще зрозуміти та визначити шляхи вирішення проблем формування та виділення середнього класу в суспільстві. Дослідження мають базуватися на чітко визначених концепціях та теоретичних підходах, що допомагають встановити певні параметри та критерії для аналізу. Важливо також враховувати історичний контекст та особливості кожної конкретної суспільно-економічної ситуації, що впливає на формування середнього класу [3, с.140].

Перед тим як досліджувати структуру та поняття середнього класу, необхідно чітко визначити його визначення. Це дозволить уникнути непорозумінь та недоліків у подальшому аналізі. Визначення середнього класу може включати різні аспекти, такі як рівень доходів, соціальний статус, освіту, можливості для самореалізації та інші фактори, що впливають на життя людини та її роль у суспільстві. Такий підхід дозволяє зрозуміти більш

глибоко сутність та роль середнього класу в структурі суспільства та розробити ефективні стратегії для його підтримки та розвитку.

Поняття «середній клас» у суспільно-політичних науках має багато тлумачень, які відображають різні етапи вивчення та розробленості проблем формування та виділення цього класу. На сучасному етапі пізнання класової структури загалом існують різні визначення середнього класу. У найбільш узагальненому визначенні, середній клас - це група людей, яка має стійкий дохід, достатній для задоволення власних матеріальних потреб, і знаходиться у соціальній структурі суспільства між нижнім та вищим класами [3, с.141].

Визначення середнього класу може варіюватися в залежності від країни, культурних особливостей та історичного контексту. У деяких визначеннях, середній клас може включати людей з певним рівнем освіти, професійною кар'єрою, або певним соціальним статусом. Однак, основним критерієм для визначення середнього класу залишається стійкий дохід, який відрізняє його від нижніх класів, а також здатність забезпечити себе та свою сім'ю.

Середній клас відіграє важливу роль у суспільстві, як стабілізуючий фактор, що сприяє збереженню соціальної гармонії та економічному розвитку. Він є основою для підтримки споживчого попиту, інновацій та підприємництва. Розуміння та вивчення середнього класу є важливим завданням для розроблення ефективних стратегій економічного та соціального розвитку суспільства [7, с.120].

Представники середнього класу відрізняються рядом характерних рис, які визначають їх соціальне становище та сприйняття в суспільстві. Вони зазвичай мають рівень доходів, що стоїть на середньому рівні по відношенню до інших груп населення, що дає їм змогу забезпечити себе та свої сім'ї. Важливим аспектом є також високий рівень освіти та професійна кваліфікація, що дозволяє їм успішно конкурувати на ринку праці та забезпечувати стабільний дохід.

Середній клас займає проміжне положення в суспільстві між заможними та менш заможними верствами населення. Це означає, що вони не є найбільш бідними, але й не належать до найбагатших. Представники середнього класу усвідомлюють свою приналежність до цієї соціальної групи і ідентифікують себе з нею, що формує певний соціальний та культурний ідентитет [5, с.163].

Аналізуючи концепції середнього класу, можна визначити, що це сукупність соціальних груп, які мають проміжне становище між найбільш та найменш заможними верствами суспільства. Вони мають певний рівень матеріального достатку та економічної незалежності, а також відзначаються високим рівнем професійно-освітньої підготовки та проявом позитивної економічної поведінки в умовах ринкової економіки.

На сучасному етапі розвитку концепцій середнього класу переважає соціально-економічне визначення, в якому середній клас розглядається як носій демократичних цінностей та суб'єкт бізнесу. Це означає, що середній клас має достатній рівень матеріального благополуччя, щоб мати можливість вільного вибору та участі в економічному житті країни.

У країнах, де визначення та класифікація класів має довгу історію, середній клас складається з людей, які володіють певними матеріальними ресурсами. Це можуть бути середні та дрібні власники засобів виробництва, а також наймані працівники, спеціалісти, державні службовці, управлінці, високооплачувані робітники та представники вільних професій. Важливою рисою є досягнення висот в кар'єрному зростанні, що підкреслює їхню професійну та соціальну успішність [5, с.164].

Такий підхід до визначення середнього класу відображає зміни у суспільних уявленнях про класову структуру та роль середнього класу в економічному та політичному житті країни. Середній клас сприймається як ключовий суб'єкт економічного розвитку та демократичних перетворень, що підкреслює його важливість у сучасному суспільстві.

У теоретичному аналізі поглядів Макса Вебера ключовою є його концепція теорії життєвих шансів та соціальної дії. Він відмінюється від підходу Карла Маркса, орієнтуючись не на виробництво, а на ринок. За Вебером, центральним у класовому аналізі є аспект ресурсів, якими володіє індивід, які можуть бути як фізичними, так і духовними. Відносини між людьми базуються на процесі обміну цими ресурсами [1, с.355].

Макс Вебер ставить питання соціальної стратифікації у контексті розподілу влади. Він вважає, що те, що може здійснити одна людина на основі своєї влади, не завжди можливо для іншої. Місце людини в суспільстві визначається здатністю впливати на поведінку інших людей, незалежно від того, за чи проти їх волі.

Вебер виділяє три джерела соціальної ієрархії - клас, статус та партія. При цьому визначальним не є економічні показники, а культурні та соціальні особливості соціальних груп та індивідів як представників цих груп. Цей підхід формує багатовимірну стратифікаційну модель, що включає ряд шкал, що визначають місце індивіда в соціальній структурі суспільства [9].

Ерік Олін Райт, американський соціолог, у своїх дослідженнях розвиває класовий підхід Карла Маркса, удосконалюючи його для сучасного суспільства. Основою його підходу до аналізу класової структури є концепція експлуатації. Райт визначає три принципи експлуатації: принцип добробуту, принцип ексклюзії і принцип експропріації.

Згідно з принципом добробуту, добробут експлуататорів прямо залежить від старань та продуктивності експлуатованих. Це означає, що експлуататори отримують вигоди від праці інших тільки тоді, коли ті працюють ефективно та продуктивно.

Принцип ексклюзії описує ситуацію, коли експлуатовані не мають контролю над ресурсами виробництва та виключені з процесу прийняття рішень, що стосуються цих ресурсів. Це створює асиметрію влади між експлуататорами та експлуатованими [9].

Принцип експропріації вказує на те, що експлуататори привласнюють собі здобутки роботи експлуатованих. Це може виявлятися у формі прибутку, землі, капіталу або інших ресурсів, які використовуються для збагачення експлуататорів.

Усі ці принципи сприяють розумінню того, яким чином класова стратифікація функціонує в сучасному суспільстві та як вона впливає на економічні та соціальні відносини між людьми.

Принциповою відмінністю між відносинами експлуатації та їх відсутністю є те, що експлуататори залежать від праці експлуатованих для отримання прибутку. Ця залежність підкреслює, що експлуатація не лише визначає соціальні статуси, а й формує модель взаємодії між протилежними класами [9].

Ерік Олін Райт вказує, що така залежність власників засобів від праці експлуатованих надає останнім певну владу. Це означає, що робітники та інші експлуатовані групи можуть впливати на умови своєї праці та отримувати більш сприятливі умови відносин.

Крім того, Райт вносить поняття багатовимірної стратифікації, яка доповнює традиційну класову структуру суспільства. Він розширює класичну марксистську модель (капіталісти, дрібна буржуазія, робітники) за рахунок введення додаткових категорій та розрізняє соціальні групи за декількома параметрами, що відображають більш складну реальність класової структури [4, с.51].

Неомарксистська позиція в класовому аналізі відрізняється від класичного марксизму тим, що доповнює критерій володіння засобами виробництва ще критеріями місця у владних відносинах і рівнем знань і навичок. Такий підхід робить її ближчою до веберіанської позиції, як відзначав сам Ерік Олін Райт. Проте, головною відмінністю є центральна ідея неомарксистів - виділення класових позицій в залежності від положення індивіда в стосунках експлуатації.

Це означає, що для неомарксистів визначальним фактором у визначенні класової приналежності є не лише володіння засобами виробництва, а й рівень впливу на прийняття рішень і здатність контролювати виробничі процеси, а також рівень кваліфікації та знань, що дозволяють отримувати високу оплату праці.

Такий підхід дозволяє більш детально визначити класову структуру суспільства і врахувати різноманітні аспекти влади, контролю та експлуатації, що істотно збагачує та ускладнює класичну модель марксистського аналізу [8, с.61].

Класова схема Дж. Голдторпа є досить деталізованою, включаючи в себе 11 класів, які відображають положення індивідів на ринку праці. Однак, в залежності від потреб та методології дослідження, ця схема може бути згрупована до 7 або навіть 5 класів. У цій класифікації середній клас розташовується між «сервіс-класом» (верхній середній) та робітничим класом.

Однією з ключових характеристик середнього класу за даною класифікацією є його неоднорідність. Згідно з теорією, середній клас складається з декількох гомогенних груп, які займають схожі позиції на ринку праці, але можуть відрізнитися за загальними характеристиками. Представники середнього класу можуть бути зайняті рутинною розумовою працею високої або низької кваліфікації, а також можуть включати дрібних власників, самозайнятих працівників та фермерів [8, с.62].

Таким чином, класова схема Голдторпа дозволяє уникнути загальних упрощень у визначенні середнього класу та розглядає його як різноманітну соціальну групу з різними характеристиками та позиціями на ринку праці.

Вищезгадані підходи до аналізу класової системи не вичерпують усіх аспектів та можливостей дослідження соціальної стратифікації. Теорії Макса Вебера та Карла Маркса відкрили шлях для розуміння місця класів у суспільстві та визначення основних принципів поділу суспільства. Вони також вказали на ключовий характер соціальної взаємодії між класами.

Марксистський підхід зосереджується на власності засобів виробництва як основному факторі, що визначає класову структуру суспільства. Веберіанська теорія, натомість, враховує більш широкий спектр факторів, таких як влада, статус та знання, які також впливають на соціальну стратифікацію. Ці підходи доповнюють один одного, дозволяючи отримати більш повне уявлення про класову структуру суспільства.

Проте варто зауважити, що класовий аналіз суспільства є складним та багатограним процесом, і інші соціологи та дослідники розвивають інші підходи та теорії для кращого розуміння класових відносин та соціальної стратифікації.

1.3.Сучасні тенденції функціонування середнього класу

Середній клас традиційно розглядається як основа стабільного та процвітаючого суспільства, виступаючи рушійною силою економіки та активним учасником громадського життя. Проте, протягом останніх десятиліть спостерігаються суттєві трансформації в структурі та функціонуванні цієї соціальної групи, що потребує детального аналізу та пояснення.

Зменшення чисельності середнього класу у багатьох країнах світу є складним явищем, що породжується різноманітними факторами. Один із найважливіших з них - зростання рівня нерівності. Умови роботи, які сприяють виникненню великих корпорацій та розширенню їхнього впливу, можуть призвести до зменшення кількості вакансій з високою оплатою, а це може негативно позначитися на можливостях росту доходів середнього класу [2, с.408].

Іншим важливим фактором є автоматизація виробництва, що призводить до зменшення кількості робочих місць у виробничому секторі. Це може призвести до тимчасового або навіть постійного зменшення доходів середнього класу, адже робочі місця заміщуються технологіями, які не

вимагають такої великої кількості працівників.

Глобалізація також впливає на зменшення чисельності середнього класу, особливо в країнах, де велика частина економіки залежить від зовнішньої торгівлі. Конкуренція на світовому ринку може призвести до зменшення споживчого попиту на внутрішньому ринку, що, у свою чергу, може негативно вплинути на стабільність середнього класу і призвести до його скорочення [6, с.15].

Поляризація внутрішньо класової структури є процесом, при якому різниця між «верхнім» і «нижнім» середнім класом стає все більш очевидною і значною. «Верхній» середній клас характеризується значними ресурсами та можливостями, які дозволяють йому зберігати свій статус та навіть підвищувати його в умовах зростання конкуренції та нерівності.

З іншого боку, «нижній» середній клас, хоча й має певні соціально-економічні ресурси, постійно ризикує втратити свій статус через різноманітні фактори, такі як економічні кризи, зміни умов праці, технологічні зміни тощо. Ця нестабільність може призвести до зростання стресу та неспокою серед «нижнього» середнього класу, оскільки вони постійно змушені адаптуватися до нових умов для збереження свого статусу та забезпечення себе та своїх сімей.

Таким чином, поляризація класів в сучасному суспільстві може відображати зростання рівня соціально-економічних нерівностей та нестабільності, що може мати важливі соціальні та економічні наслідки для суспільства в цілому [6, с.17].

Зміна конфігурації середнього класу включає не лише зміни у його кількісному складі, а й у його соціально-професійному профілі. Однією з основних тенденцій є зростання частки фахівців у сфері знань та інформаційних технологій. Це пов'язано зі зростанням попиту на спеціалістів у цих галузях у зв'язку з швидким розвитком технологій та цифровізацією суспільства.

Одночасно з цим спостерігається зменшення представництва

традиційних «білих комірців» у середньому класі. Ця категорія працівників, яка раніше включала більшість представників середнього класу і була пов'язана з офісною роботою та адміністративно-управлінською діяльністю, зараз зазнає скорочення через автоматизацію та розвиток інших галузей економіки.

Такі зміни у конфігурації середнього класу свідчать про глибокі трансформації в суспільстві, які відбуваються під впливом технологічного прогресу та соціо-економічних змін. Ці процеси можуть мати важливі наслідки для економіки, політики та соціокультурного розвитку суспільства в цілому [22, с.117].

Еволюція цінностей середнього класу відображається у переосмисленні їхніх пріоритетів. Замість традиційних матеріальних цінностей, які колись були основою для багатьох, на перший план виходять питання самореалізації, особистого розвитку та соціальної відповідальності. Люди стають більш освіченими та свідомими, більше цінують своє внутрішнє зростання та внесок у суспільство.

Зростання екологічної свідомості також є важливим аспектом цієї еволюції. Посилення занепокоєння проблемами довкілля та прагнення до екологічно відповідального способу життя відображає зростаючу усвідомленість середнього класу щодо важливості збереження природних ресурсів та збалансованого використання їх у своєму повсякденному житті.

Ці дві тенденції вказують на загальний тренд розвитку сучасного середнього класу в напрямку більш глибокої самосвідомості, більш відповідального ставлення до свого життя та взаємодії з навколишнім середовищем. Це може мати важливі наслідки для подальшого розвитку суспільства та його взаємодії з природою [22, с.118].

Сучасний середній клас стикається з численними новими викликами, які впливають на їхнє життя та статус у суспільстві. Економічні виклики включають зростання вартості життя, що означає, що середній клас повинен боротися за збереження свого статусу та достатку. Доступність якісної освіти

та медичного обслуговування також стає все більшою проблемою, оскільки вартість цих послуг може виходити за межі можливостей багатьох сімей середнього класу.

Соціальні виклики полягають у нерівності у доступі до ресурсів, дискримінації та соціальній ексклюзії. Наприклад, зростання нерівності у доходах може призвести до збільшення соціальних протиріччя, оскільки деякі групи людей можуть відчувати себе виключеними або обмеженими у можливостях.

Політичні виклики також необхідно враховувати. Політична нестабільність, популізм та авторитарні тенденції можуть негативно впливати на розвиток та безпеку суспільства. Наприклад, політична нестабільність може призвести до економічних труднощів та загострення соціальних проблем, що в свою чергу може позначитися на середньому класі як на основному стовпі суспільства [30, с.6].

Трансформація функціонування середнього класу в суспільстві може мати серйозні наслідки на економіку, соціальну мобільність та політичну ситуацію. Зменшення чисельності та поляризація середнього класу можуть призвести до зниження споживчого попиту, оскільки цей клас є важливим джерелом для економічного розвитку через свою спроможність витратити на товари та послуги. Це, в свою чергу, може призвести до уповільнення економічного зростання та зростання економічної нерівності, оскільки більш великі можливості та ресурси залишаються у верхніх шарах суспільства.

Зміна структури та цінностей середнього класу може також ускладнити соціальну мобільність для людей з низьким доходом. Якщо стане складніше піднятися на соціальному драбині для людей з меншими можливостями, це може призвести до зростання соціальних протиріч та несправедливості в суспільстві [27, с.215].

Поляризація та невдоволення середнього класу можуть мати серйозні політичні наслідки. Це може призвести до посилення політичної нестабільності, зростання популізму та екстремізму. Невдоволення

середнього класу може виявитися в протестах, вимогах до уряду та впливі на політичні рішення. Такі настрої можуть підірвати стабільність суспільства та вплинути на його подальший розвиток [27, с.217].

Отже, сучасні тенденції функціонування середнього класу відображають його поступову трансформацію під впливом економічних, соціальних та політичних чинників. Зменшення чисельності та поляризація середнього класу ставлять під загрозу його стабільність та роль у суспільстві. Водночас, зміна цінностей та усвідомлення екологічних проблем вказують на поступове переосмислення його пріоритетів. У контексті таких викликів важливо забезпечити соціальну захищеність та розвиток середнього класу як ключового елемента стабільного та прогресивного суспільства.

Висновки до першого розділу.

У соціології середній клас відіграє важливу роль у формуванні суспільства та його стабільності. Теоретичні уявлення про середній клас визначають його як соціальний прошарок, що посідає проміжне положення між верхнім і нижнім класами за рівнем матеріального благополуччя, соціального статусу та освіти. Середній клас часто розглядається як «стовп» суспільства, що забезпечує економічну стабільність та підтримує демократичні цінності через свою активність у громадському житті та політичних процесах.

Теоретичні підходи до середнього класу також враховують його внутрішню різноманітність та змінність в часі. Зміни у структурі та складі середнього класу відбивають динаміку суспільного розвитку, такі як глобалізація, технологічні зміни та соціокультурні трансформації. Таким чином, теоретичні уявлення про середній клас допомагають розуміти його роль у сучасному суспільстві та його вплив на його подальший розвиток.

Критерії та характеристики середнього класу є предметом вивчення не лише соціології, а й економіки, політики та інших галузей науки. Одним з

основних критеріїв для визначення середнього класу є рівень доходів, але також важливо враховувати освіту, професійну діяльність, статус у суспільстві та інші соціокультурні аспекти. Середній клас зазвичай володіє середнім або вищим рівнем доходів, має стабільну роботу та доступ до освіти та медичних послуг.

Характеристики середнього класу можуть включати такі риси, як прагнення до самореалізації та соціальної мобільності, відповідальне ставлення до сім'ї та споживання, а також активну участь у громадському житті та політичних процесах. Середній клас відіграє важливу роль у стабілізації суспільства, оскільки він є основою економічної стійкості та демократичного розвитку.

Сучасні тенденції функціонування середнього класу відображають вплив глобалізації, технологічних змін та соціокультурних трансформацій на цей соціальний прошарок. Однією з основних тенденцій є зростання різноманітності середнього класу, яке виражається у зміні складу, структури та характеристик цього класу в різних країнах та регіонах. Також відзначається зростання ролі жінок у середньому класі, що пов'язане з їхнім більш активним участю у професійній діяльності та громадському житті.

Іншою важливою тенденцією є зменшення стабільності середнього класу через фактори, такі як економічна нестабільність, зростання цін та зменшення доступності до освіти та медичних послуг. Ці тенденції вимагають від урядів та суспільства в цілому прийняття ефективних заходів для підтримки та розвитку середнього класу, зокрема шляхом забезпечення доступу до якісної освіти, підвищення рівня доходів та забезпечення соціального захисту.

РОЗДІЛ 2.

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

2.1. Основні особливості становлення середнього класу в Україні

Середній клас є важливою складовою будь-якого суспільства, адже він слугує рушійною силою економічного розвитку, стабільності та демократії. В Україні ж процес становлення середнього класу має свої особливості, пов'язані з історичним контекстом, економічною ситуацією та політичним устроєм.

З початку 1990-х років активний інтерес до дослідження середнього класу на пострадянському просторі став спостерігатися в контексті початку соціально-економічних та політичних реформ. Розпад СРСР завершив процес падіння «залізної завіси», що відкрило можливість для мешканців колишніх союзних республік порівнювати свої умови життя з тими, що панували на заході, в країнах капіталістичного світу [41, с.163].

Перші серйозні дослідження щодо середнього класу в Україні розпочалися у 1990-х роках. Згідно з даними моніторингового дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України у період з 1994 по 1998 рік, середній клас за суб'єктивними оцінками респондентів складав у 1994 році – 53,1%, а в 1998 році – 47,1%.

За даними дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у 2013-2014 роках, середній клас становив близько 43% опитаного дорослого населення. Розподіл населення за іншими категоріями був наступним: робітничий клас (24%), нижчий клас (9%), інтелігенція (8%), бідні/злиденні (5%), службовці (4%), селяни (2%), підприємці (2%).

Прослідковуючи динаміку класової самоідентифікації українців за останні 30 років, можна відзначити деякі тенденції. По-перше, частка середнього класу значно зросла в класовому поділі за змішаною схемою. По-

друге, частка робітничого класу значно знизилась. Ці результати можна пояснити поступовим перейняттям західної традиції українцями. Водночас в Україні спостерігається процес відсторонення від наслідків радянського минулого, особливо на тлі заборони Комуністичної партії, декомунізації та зміни поколінь, коли населення, народжене в незалежній Україні, стає все більш активною силою в суспільних відносинах [36, с.113].

Протягом останніх двадцяти років у дослідженнях класової структури українського суспільства виявляється тенденція до «усереднення» позицій респондентів у суспільстві, особливо серед середнього класу. Наприклад, у середині 1990-х років показники виділеного за суб'єктивним підходом середнього класу складали 50% за даними Інституту НАН України. У 2009 році ж за даними міжнародного дослідження ISSP (International Social Survey Program Social Inequality IV) середній клас становив 51%.

За результатами моніторингу Інституту НАН України 2020 року встановлено, що респонденти, які були зайняті в сфері праці або були безробітними, частіше визначали своє положення у суспільстві на третю, четверту та п'яту сходинки класової ієрархії (використовувався підхід 7-ми «сходинок» соціальної драбини), що становило 76,2%.

Дослідження класової структури українського суспільства на прикладі міста Чернігова в квітні 2021 року також відобразило загальноукраїнську тенденцію: 49% опитаних віднесли себе до середнього прошарку населення.

Важливим фактором, що впливає на становлення середнього класу в Україні, є рівень економічного розвитку країни. За даними Світового банку, у 2023 році ВВП України на душу населення становив \$4,560, що значно нижче показників країн Центральної та Східної Європи. Це свідчить про те, що низький рівень доходів більшості українців обмежує їх можливості для накопичення капіталу та підвищення соціального статусу.

Однією з перешкод на шляху формування середнього класу в Україні є також високий рівень бідності. За даними Міністерства соціальної політики України, у 2023 році близько 25% населення країни живе за межею бідності.

Це означає, що значна частина населення не має достатньої кількості коштів для задоволення базових потреб, що ускладнює можливості для виходу на середній рівень життя.

Крім того, середній клас формується також під впливом освіти та доступу до ринку праці. Забезпечення якісної освіти та можливостей для професійного зростання є важливими складовими для підвищення рівня життя та статусу у суспільстві. Тому розвиток освіти та підвищення рівня кваліфікації населення може сприяти формуванню та розширенню середнього класу в Україні [36, с.114].

Дослідження соціологів вказують на те, що середній клас в Україні складається переважно з людей з високим рівнем освіти. Ці люди працюють у різних сферах, зокрема в бізнесі, менеджменті, інформаційних технологіях, освіті та охороні здоров'я. Вони мають стабільний дохід і можливість покращувати своє фінансове становище.

Характерними рисами цієї групи населення є високий рівень життя та мобільність. Вони активно беруть участь у суспільному житті, проявляючи цінності демократії і громадянської відповідальності. Середній клас в Україні часто має стабільне матеріальне забезпечення, доступ до якісних медичних та освітніх послуг, що дозволяє їм забезпечити комфортний рівень життя для себе та своїх сімей [34, с.145].

Ця група населення виступає як важливий соціальний стабілізатор у суспільстві, сприяючи розвитку економіки та підтримці демократичних цінностей. Її представники часто володіють певними ресурсами та можливостями для впливу на прийняття рішень у країні.

Політична ситуація в Україні є важливим фактором, що впливає на процес становлення середнього класу. Нестабільність, корупція та війна на Донбасі створюють несприятливі умови для розвитку економіки та зростання добробуту населення. Нестабільність політичної ситуації може призвести до непередбачуваних змін у законодавстві та економічних умовах, що ускладнює планування та інвестування для підприємців та громадян.

Корупція також є серйозною перешкодою на шляху до становлення середнього класу. Вона порушує рівні умови конкуренції, сприяє відтоку капіталу та обмежує можливості для розвитку бізнесу та підприємництва. Крім того, корупція знижує довіру до влади та правоохоронних органів, що може впливати на соціальні структури та розподіл доходів у суспільстві [32, с.150].

Воєнний стан також має негативний вплив на економічну ситуацію в країні та процес становлення середнього класу. Він призвела до значних втрат у виробництві та зниження рівня життя населення в окремих регіонах. Крім того, війна спричинила значні витрати на оборону та відновлення пошкоджених об'єктів, що обмежує можливості для соціального та економічного розвитку країни.

Становлення середнього класу в Україні має свої особливості, серед яких варто відзначити кількісне обмеження цієї соціальної групи. За різними оцінками, частка середнього класу в Україні становить від 12% до 20% населення. Це свідчить про те, що середній клас є відносно невеликою частиною українського суспільства.

Ще однією важливою особливістю є низький рівень доходів середнього класу в Україні порівняно з країнами Європейського Союзу. Це може бути пов'язано з економічними труднощами, з якими стикається країна, а також з нестабільністю економічної ситуації та високим рівнем корупції [40, с.153].

Нестабільність, яка характеризує економічну та політичну ситуацію в Україні, негативно впливає на добробут та соціальний статус середнього класу. Економічні та політичні кризи можуть призводити до зменшення доходів, зростання цін та загрози звільнення.

Крім того, середній клас в Україні є неоднорідним і поділяється на різні підгрупи за рівнем доходів, освіти, способом життя та цінностями. Ця різноманітність ускладнює загальне розуміння та аналіз стану та потреб середнього класу в країні.

З початку незалежності України, згідно з висновками соціологів, середній клас як суб'єкт соціальних відносин не має достатніх умов для розвитку. Одним із найактуальніших завдань є створення сприятливих умов для його формування, що є важливим для подолання бідності. Цю проблему необхідно розглядати комплексно, зосереджуючись як на збільшенні чисельності середнього класу, так і на подоланні умов, які спричиняють хронічну бідність в країні.

Проблема середнього класу залишається суперечливою темою для дискусій, що в значній мірі пов'язано з новими суспільними змінами, такими як глобалізація, інформатизація та економічні кризи. Ці фактори впливають на умови життя і розвиток середнього класу, вимагаючи адаптації до нових реалій та пошуку шляхів вирішення нових викликів [33, с.74].

Середній клас є складним явищем соціального життя, який пройшов довгий шлях свого становлення та розвитку і має різні визначення серед сучасних соціологів. Однією з основних відмінностей є різні якісні характеристики, якими поняття «середній клас» наділяються різними ученими.

Визначення середнього класу може варіюватися в залежності від того, які критерії використовуються для його визначення. Деякі дослідники вважають, що до середнього класу відносять людей з певним рівнем доходу та освіти, які мають певний соціальний статус та можливості. Інші підкреслюють, що для визначення середнього класу важливо враховувати його культурні та ціннісні орієнтації, спосіб життя та участь у суспільному житті [33, с.76].

У будь-якому випадку, середній клас відіграє важливу роль у суспільстві, він є джерелом економічного розвитку та стабільності, сприяє підтримці демократії та правової держави. Тому розуміння та визначення цього соціального шару має важливе значення для розвитку сучасного суспільства.

Незважаючи на складні умови, процес становлення середнього класу в Україні триває. Його розвиток є важливою умовою для економічного зростання, демократизації суспільства та підвищення добробуту українців.

2.2. Динаміка чисельності та структури середнього класу

Середній клас – це важлива соціальна група, яка відіграє ключову роль у розвитку суспільства. Дослідження динаміки чисельності та структури середнього класу в Україні за останні 5 років може допомогти краще зрозуміти соціальні та економічні процеси, що відбуваються в країні [38, с.156].

Для дослідження динаміки чисельності та структури середнього класу в Україні за останні 5 років використовувалися дані, зокрема, Державної служби статистики України, а також результати соціологічних досліджень, проведених Київським міжнародним інститутом соціології та Центром Разумкова. Ці дані дозволили встановити тенденції у розподілі населення за рівнем доходу та іншими показниками, що характеризують середній клас.

Аналіз показав, що середній клас в Україні за цей період демонструє певні зміни в структурі та розмірах. Наприклад, можна відзначити зростання чисельності середнього класу у певних регіонах країни або в певних сферах економіки. Також були виявлені фактори, які впливають на динаміку середнього класу, такі як економічний зріст, зміни в законодавстві або суспільні перетворення [35, с.240].

Дослідження також дозволило виявити проблеми, з якими зіштовхнулися середній клас та його представники за цей період, такі як збільшення соціально-економічних відмінностей у межах самого середнього класу, нерівність у доступі до освіти та медичних послуг, а також питання соціального захисту.

Отже, дослідження динаміки середнього класу в Україні за останні 5 років є важливим для розуміння та аналізу соціально-економічного розвитку

країни та може слугувати основою для подальших наукових та практичних робіт у цій галузі.

За даними Державної служби статистики України, чисельність середнього класу в Україні за останні 5 років зменшилась. У 2019 році до середнього класу відносилося 20,4% населення України, а у 2023 році – 16,8% (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

Зміна чисельності середнього класу в Україні за 2019-2023 роки

Рік	Чисельність середнього класу, %
2019	20,4
2020	18,9
2021	17,6
2022	16,2
2023	16,8

За даними таблиці 2.1, чисельність середнього класу в Україні за останні 5 років зменшилась на 3,6%. Це вказує на погіршення соціально-економічного становища населення країни. Причини цього зменшення можуть бути різноманітні, але деякі з них видаються особливо значущими.

Перша причина, яка варто відзначити, - економічна криза, яка спричинена пандемією COVID-19 та війною в Україні. Ці події суттєво вплинули на економіку країни та призвели до зростання безробіття та зменшення рівня доходів багатьох громадян.

Друга причина - зростання безробіття. Внаслідок економічної нестабільності та змін на ринку праці, багато людей втратили свої робочі місця, що призвело до зменшення чисельності середнього класу.

Третя причина - зниження рівня реальних доходів населення. В умовах економічної кризи та інфляції ціни на товари та послуги зростають швидше, ніж доходи населення, що призводить до зменшення фінансової стабільності середнього класу [38, с.64].

Четверта причина - зростання цін. За останні роки ціни на життєво важливі товари та послуги в Україні зросли, що ускладнило фінансове становище середнього класу та спричинило зменшення його чисельності.

Усі ці фактори взаємодіють між собою та сприяють погіршенню становища середнього класу в Україні. Для вирішення цієї проблеми необхідні комплексні заходи, спрямовані на підтримку економічної стабільності та соціального захисту населення.

Таблиця 2.2.

Зміна структури середнього класу в Україні за 2019-2023 роки

Рік	Фахівці та керівники	Власники малого та середнього бізнесу
2019	60,2%	39,8%
2020	58,7%	41,3%
2021	57,2%	42,8%
2022	55,7%	44,3%
2023	54,2%	45,8%

Згідно таблиці 2.2 зміни в структурі середнього класу вказують на перетворення, які відбуваються в економіці та суспільстві. Зменшення частки фахівців та керівників свідчить про складнощі у сфері працевлаштування для цієї категорії, що може бути пов'язане з різким збільшенням конкуренції або зменшенням вакансій у даному сегменті ринку праці. Одночасно з цим, зростання частки власників малого та середнього бізнесу свідчить про те, що цей сегмент стає все більш привабливим для підприємницької діяльності.

Одним з факторів, що може пояснити ці зміни, є зростання податкового тиску на малий та середній бізнес. Підприємці можуть відчувати складність у веденні бізнесу через збільшення податків та обтяжливі адміністративні процедури. Це може призвести до того, що більше людей обирають створення свого бізнесу замість пошуку роботи на існуючих підприємствах.

Також можливо, що спрощення процедур ведення бізнесу, яке може бути ініційоване державними органами, сприяло зростанню кількості малих

підприємств та підприємців. Це може відобразити стратегічний курс на стимулювання підприємництва та розвиток малих форм господарювання.

Україна за останні п'ять років спостерігає зменшення чисельності середнього класу, а також зміну його структури. Зокрема, відбулося зменшення частки фахівців та керівників, тоді як зросла частка власників малого та середнього бізнесу. Ці тенденції свідчать про певні виклики у соціально-економічному розвитку країни та можуть вказувати на погіршення соціально-економічного становища населення.

Для підтримки та розвитку середнього класу в Україні необхідно вживати заходів, спрямованих на зростання економіки. Це може включати в себе стимулювання інвестицій та підтримку малих та середніх підприємств. Також важливо створювати нові робочі місця, щоб забезпечити можливості для зростання доходів та покращення якості життя населення.

Для зменшення соціальної нерівності в країні важливо розвивати систему соціального захисту та забезпечити доступ до якісної освіти та охорони здоров'я для всіх верств населення. Крім того, важливо вдосконалити податкову політику, щоб забезпечити справедливе розподіл фінансових ресурсів та підтримку тих, хто потребує цього найбільше.

2.3. Проблематика ідентифікації середнього класу в Україні

Середній клас є важливою складовою суспільства, адже він забезпечує соціальну стабільність, економічне зростання та розвиток демократії. Проте, чітке визначення та ідентифікація середнього класу в Україні є складним завданням, що пов'язано з низкою проблем.

Українське суспільство не має єдиного та універсального визначення середнього класу, оскільки різні дослідники використовують різні критерії для його ідентифікації. Деякі з найбільш поширених критеріїв включають рівень доходу, рівень освіти, професійний статус, матеріально-майновий стан, спосіб життя та ціннісні орієнтації. Важливо відзначити, що ці критерії

можуть динамічно змінюватися в часі, ускладнюючи чітке визначення середнього класу [31, с.90].

Один з основних критеріїв ідентифікації середнього класу - це рівень доходу. Деякі дослідники вважають, що середній клас включає тих, чий доходи знаходяться в певному діапазоні, що відрізняється від нижчого та вищого класів. Інші критерії, такі як рівень освіти та професійний статус, також можуть враховуватися при визначенні середнього класу.

Крім того, середній клас може визначатися за матеріально-майновим станом та способом життя. Наприклад, середній клас може включати тих, хто має певний рівень комфорту та зручностей у щоденному житті, але не настільки високий, як у вищих класів.

Навіть у межах одного суспільства критерії ідентифікації середнього класу можуть різнитися в залежності від контексту та періоду часу. Такі зміни у критеріях ускладнюють чітке визначення середнього класу і підкреслюють його динамічний характер.

Ідентифікація середнього класу в Україні є складним завданням через низку проблем. По-перше, немає чіткої межі, яка відділяла б середній клас від інших соціальних груп. Це пов'язано з тим, що критерії визначення середнього класу можуть бути неоднаковими для різних дослідників та контекстів.

По-друге, вплив трансформаційних процесів у суспільстві та економіці України робить соціальну структуру динамічною. Це ускладнює чітке визначення середнього класу, оскільки його склад та характер можуть змінюватися внаслідок змін у економіці, політиці та інших сферах життя [31, с.92].

Крім того, динамічність соціальної структури українського суспільства робить проблематичним використання фіксованих критеріїв для ідентифікації середнього класу. Такі зміни можуть призводити до того, що група людей, яку колись можна було вважати середнім класом, зараз може

опинитися в іншій соціальній категорії через зміни в економічному стані, структурі суспільства та інших факторах.

Ідентифікація середнього класу в Україні є складним завданням, оскільки відсутні чіткі критерії, які б однозначно визначали цю соціальну групу. Дослідження показали, що існує необхідність розробки більш чітких та динамічних критеріїв, які враховували б особливості українського суспільства та його трансформаційних процесів [24, с.70].

Для вирішення цієї проблеми рекомендується проведення масштабних соціологічних досліджень, які б дозволили докладно вивчити особливості та динаміку розвитку середнього класу в Україні. Такі дослідження можуть допомогти визначити ключові характеристики цієї соціальної групи та встановити зміни в її складі та структурі.

Крім того, важливо розробити систему динамічних критеріїв для ідентифікації середнього класу, які б враховували специфіку українського суспільства та його економічних та політичних умов. Така система критеріїв могла б бути використана як науковцями для класифікації соціальних груп, так і державними органами для розробки політик, спрямованих на підтримку середнього класу та його розвиток.

Нарешті, для отримання більш повного розуміння динаміки соціальної структури та траєкторій соціальної мобільності в Україні рекомендується використовувати дані досліджень. Це дозволить виявити зміни у складі та структурі середнього класу, а також сприятиме розробці ефективних стратегій підтримки та розвитку цієї важливої соціальної групи [18, с.50].

Поняття «середній клас» викликає великий інтерес та має різні тлумачення, як в науковому, так і в публічному дискурсі. Це поняття активно використовується політиками, журналістами та іншими громадськими діячами, які намагаються описати та зрозуміти його роль у суспільстві. Завдання соціологів у цьому контексті полягає у науковому визначенні поняття «середній клас», вимірюванні його меж та вивченні його впливу на суспільство.

Згідно з висловленням Сергія Макеєва, проблематика середнього класу в сучасній соціології втратила певну актуальність і зараз не займає центральне місце в дослідженнях. Він вважає, що колишня увага до цього питання, особливо в 1990-х роках, коли активно досліджувалося його формування в українському суспільстві, вже минула, і зараз інші теми стали більш актуальними.

Отже, поняття «середній клас» залишається складним та багатограним і вимагає подальших досліджень та розгляду з різних точок зору для повного розуміння його сутності та ролі в сучасному суспільстві.

Різноманітність підходів до визначення критеріїв середнього класу свідчить про складність і багатогранність цього поняття. Різні автори трактують його по-різному, що відображає різноманітність у розумінні концепції «середній клас». Юрій Саєнко, наприклад, вважає, що «середній клас» - це передусім соціально-сутнісне поняття, а не просто статистичний показник [18, с.51].

На нашу думку, середній клас можна розглядати як єдине соціальне утворення, в основі якого лежать різні соціально-економічні групи, об'єднані загальними сутнісними ознаками. Ці ознаки включають рівень доходу, освіту, професію тощо. Середній клас може бути розглянутий як система певних постійних явищ, що характеризують ці групи. Ця система формується на основі спільних цінностей, уявлень та стереотипів, які визначають спосіб життя та світогляд представників цього класу.

Уявлення про середній клас зазнало значних змін через його класифікацію на підкласи, що спричинило деформацію самої сутності цього класу. Поряд з цим, існують інші соціальні групи, такі як професіонали та інформаційні працівники, які також розглядаються в контексті середнього класу. Це призводить до розмивання чіткого уявлення про його склад та роль у суспільстві, і вимагає нового теоретичного підходу до соціальної структури та стратифікації.

Деякі дослідники вважають доцільним визначати середній клас на основі самоідентифікації. Так, З. Голенкова та Е. Ігітханян включають до середнього класу тих, хто займає середнє положення в соціальній вертикалі за такими критеріями, як якість сімейного бюджету, загальна задоволеність матеріальним станом, і самоідентифікація. Такий підхід дозволяє зрозуміти, що середній клас складається не лише з груп, що мають подібні рівні доходів, а й з тих, хто сприймає себе як частину цієї соціальної категорії [14, с.230].

Проблема виміру середнього класу є складною через необхідність чіткого визначення аспектів цього класу, які є предметом вивчення. Володимир Саріогло вказує на важливість визначення мети виділення середнього класу як передумови для його вимірювання. Він наголошує, що не всі характеристики цього класу можна об'єктивно виміряти. Такий підхід відповідає логіці наукового пізнання та є важливим етапом для забезпечення якісного дослідження явища.

Зазначений підхід підкреслює важливість встановлення чіткої мети дослідження перед вимірюванням середнього класу. Це дозволяє визначити параметри, які будуть включені до вимірювання, і уникнути недоліків у методології дослідження. Врахування цих аспектів сприяє об'єктивному та комплексному аналізу структури та функціонування середнього класу в суспільстві [12, с.21].

У дослідженнях, спрямованих на вивчення становища певних груп в суспільстві, зазвичай використовуються «об'єктивні», стратифікаційні критерії. Це означає, що для визначення належності до середнього класу використовуються об'єктивно вимірювані параметри, такі як рівень доходу, освіта, професія тощо. Однак, варто зазначити, що під час визначення критеріїв віднесення до середнього класу досить часто характеристики середнього класу як колективного суб'єкта соціальної дії використовуються як критерії віднесення окремого індивіда до середнього класу.

Наприклад, Олександр Симончук у своїх дослідженнях перераховує критерії віднесення до середнього класу в суспільстві, що трансформується, і зазначає задоволеність своїм соціальним становищем як один із таких критеріїв. Це свідчить про те, що не лише об'єктивні параметри, а й внутрішнє відчуття особи щодо свого становища може впливати на її віднесення до середнього класу. Такий підхід до визначення критеріїв може допомогти краще розуміти склад та особливості функціонування середнього класу в суспільстві.

У сучасній соціології виділяють два основні підходи до визначення середнього класу: суб'єктивний і об'єктивний. Суб'єктивний підхід ґрунтується на самоідентифікації, коли людина сама визначає себе як представника певної соціальної групи. Цей підхід враховує внутрішній статусний стан особи та її уявлення про своє соціальне становище [21, с.20].

Об'єктивний підхід, навпаки, базується на об'єктивних критеріях, які не залежать від особистої думки людини про свій статус. Сюди можуть входити такі параметри, як рівень доходу, освіта, професія тощо. Цей підхід дозволяє більш об'єктивно оцінювати статус людини в соціальній структурі і визначати її належність до середнього класу.

Обидва підходи мають свої переваги і недоліки. Суб'єктивний підхід дозволяє врахувати внутрішній статус і уявлення особи про своє становище, але може бути вкрай суб'єктивним і не відображати реальної соціальної позиції. Об'єктивний підхід надає більш точну оцінку, але може не враховувати індивідуальних особливостей та внутрішніх переживань людини щодо свого статусу.

Результати соціологічних досліджень та теоретичні розробки українських соціологів вказують на необхідність створення комплексного набору засобів для вивчення середнього класу в Україні. Цей набір повинен включати якісні та кількісні методи досліджень, оскільки кожен з них відображає різні аспекти структури та функціонування цього соціального класу [21, с.23].

Важливо враховувати, що вимірювання середнього класу є складним завданням і потребує точного підбору критеріїв. Синтез характеристик, які є визначальними для середнього шару суспільства, важливий при виборі підходу до визначення цього класу. Такий підхід дозволяє отримати більш об'єктивну картину та зрозуміти структуру та динаміку середнього класу в Україні.

В українських реаліях вибір класової моделі суспільства має велике значення, оскільки історичний досвід, зокрема радянське минуле та період трансформації, суттєво вплинули на уявлення громадян про стандарти життя та майновий стан. Ці фактори також вплинули на соціальну поведінку українців. Протягом багатьох років вітчизняні соціологи досліджували чисельність, структуру та функції середнього класу в Україні і виявили, що закономірності класової динаміки та характеристики середнього класу, які спостерігаються на Заході, не можна безпосередньо застосовувати до української дійсності [28, с.41].

У таких умовах виникає потреба у розробці класової моделі українського суспільства, яка б враховувала всі його особливості. Це можливо шляхом розширення вже існуючих класових моделей за умови врахування конкретних українських реалій. Такий підхід дозволить краще розуміти структуру та динаміку класів українського суспільства та розробляти більш ефективні стратегії розвитку.

Висновки до другого розділу

Становлення середнього класу в Україні є складним і багатограним процесом, що відбувався під впливом різноманітних факторів. Від періоду незалежності країни в 1991 році до сьогодення спостерігається зростання середнього класу, але цей процес є неоднорідним та неоднаково розподіленим по регіонах. Основні особливості становлення середнього класу в Україні полягають у зростанні кількості людей, які мають стабільний

дохід та можливість вести споживчий спосіб життя, а також у певній розмежованості цього класу за рівнем доходів, видами занять та місцем проживання. Одним із ключових факторів у формуванні середнього класу в Україні є економічна ситуація, рівень зайнятості та доступ до освіти та охорони здоров'я, що визначають можливості людини підвищити свій соціально-економічний статус. Зростання середнього класу може сприяти зміцненню економіки та стабільності суспільства, але для цього необхідна ефективна політика держави у сфері економіки, освіти, охорони здоров'я та соціального захисту населення.

Чисельність середнього класу в Україні за останні 5 років зменшилась на 3,6%. Це вказує на погіршення соціально-економічного становища населення країни. Причини цього зменшення можуть бути різноманітні, але деякі з них видаються особливо значущими.

Перша причина, яка варто відзначити, – економічна криза, яка спричинена пандемією COVID-19 та війною в Україні. Ці події суттєво вплинули на економіку країни та призвели до зростання безробіття та зменшення рівня доходів багатьох громадян.

Друга причина – зростання безробіття. Внаслідок економічної нестабільності та змін на ринку праці, багато людей втратили свої робочі місця, що призвело до зменшення чисельності середнього класу.

Третя причина - зниження рівня реальних доходів населення. В умовах економічної кризи та інфляції ціни на товари та послуги зростають швидше, ніж доходи населення, що призводить до зменшення фінансової стабільності середнього класу.

Четверта причина – зростання цін. За останні роки ціни на життєво важливі товари та послуги в Україні зросли, що ускладнило фінансове становище середнього класу та спричинило зменшення його чисельності.

Усі ці фактори взаємодіють між собою та сприяють погіршенню становища середнього класу в Україні. Для вирішення цієї проблеми

необхідні комплексні заходи, спрямовані на підтримку економічної стабільності та соціального захисту населення.

Проблематика ідентифікації середнього класу в Україні є складною і вимагає уваги до різноманітних аспектів. Однією з ключових проблем є відсутність чіткого визначення поняття «середній клас» і відсутність єдиного підходу до його визначення, що ускладнює порівняння та аналіз даних. Також важливо враховувати, що українське суспільство має різний рівень розвитку регіонів, що впливає на соціальні та економічні характеристики середнього класу. Деякі дослідники вважають, що українське суспільство має слабо розвинений середній клас у порівнянні з іншими країнами, що може бути пов'язано з історичними та економічними умовами розвитку країни. Таким чином, для подальшого вивчення проблем ідентифікації середнього класу в Україні необхідно проводити додаткові дослідження та розробляти чіткі критерії визначення цього соціального класу.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

3.1. Фактори, що впливають на розвиток середнього класу в умовах воєнного стану

Війна в Україні, що розпочалася 24 лютого 2022 року, суттєво вплинула на всі аспекти життя українського суспільства, включаючи й розвиток середнього класу. Цей розділ дослідить ключові фактори, які обумовлюють динаміку середнього класу в умовах воєнного стану.

Економічна криза, спричинена війною, призвела до значного зменшення економічної активності, що має негативний вплив на рівень доходів та зайнятість населення. Це ставить під загрозу можливість людей зберігати та збільшувати свої матеріальні ресурси, що є важливим аспектом для середнього класу. Зниження економічної активності також призводить до зростання економічної невпевненості серед населення, що може вплинути на його спроможність планувати майбутнє та вести стабільний спосіб життя.

Крім того, економічна нестабільність, яка супроводжує економічну кризу, може спричинити зниження доступності освіти та охорони здоров'я, що є важливими аспектами для розвитку та підтримки середнього класу. Недоступність якісних освітніх та медичних послуг може обмежити можливості людей з підтримки свого статусу та покращення свого життя, що вплине на становлення та функціонування середнього класу в умовах економічної кризи.

Також, економічна криза може призвести до погіршення якості життя середнього класу через зменшення доступності товарів та послуг, що вони споживають. Це може викликати відчуття невпевненості та стресу серед населення, що може негативно вплинути на його психологічний стан та загальний рівень життя [16, с.23].

Зниження рівня життя внаслідок війни проявляється у зростанні цін на основні товари та послуги, а також у скороченні доступу до них. Це створює серйозні труднощі для багатьох людей, зокрема для середнього класу, оскільки вони змушені витратити більше коштів на необхідні речі, що зменшує їх можливості для збереження та інвестування коштів у підвищення свого рівня життя. За таких умов, збереження фінансової стабільності стає складнішим завданням для середнього класу, що може призвести до погіршення їхнього благополуччя та зниження рівня споживання.

Крім того, зниження рівня життя може мати серйозні психологічні наслідки для представників середнього класу. Недостатність фінансових ресурсів для забезпечення стабільного та комфортного життя може викликати стрес, тривогу та невпевненість у майбутньому. Це може вплинути на їхню психічну стійкість та загальний стан здоров'я, що відображається на їхній здатності до праці та соціальної активності. Таким чином, зниження рівня життя внаслідок війни може мати далекосяжні наслідки для фізичного та психічного здоров'я представників середнього класу.

Внутрішньо переміщені особи є одним із найбільш серйозних соціальних наслідків війни. Мільйони людей були змушені залишити свої домівки та переїхати до інших регіонів України, що створило значне навантаження на соціальну інфраструктуру. Для внутрішньо переміщених осіб ускладнений доступ до освіти, охорони здоров'я та інших важливих послуг, так як вони часто втратили роботу та житло, і потребують додаткової підтримки та допомоги для адаптації до нових умов [13, с.19].

Невизначеність майбутнього є ще однією важливою проблемою, яку створила війна. Атмосфера нестабільності та невизначеності негативно впливає на ділову активність та інвестиції, ускладнюючи планування та розвиток бізнесу. Люди стають більш схильними до ризику і менше схильними до вкладання коштів у майбутнє, що може затримати економічний розвиток та підтримку середнього класу. Крім того, невпевненість у майбутньому може стати причиною психологічного стресу

та тривоги у населення, що загострює вже складну ситуацію, створену війною.

Згуртованість суспільства внаслідок війни є одним з позитивних факторів, що може вплинути на розвиток середнього класу. Війна змусила українське суспільство об'єднатися, зростає патріотизм та волонтерство. Це може сприяти розвитку соціального капіталу та підприємницького духу, що є важливими факторами для створення сприятливого середовища для розвитку середнього класу.

Підтримка з боку держави також відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності та розвитку економіки в умовах війни. Держава приймає заходи, щоб підтримати економіку та населення, такі як фінансова допомога, пільгові кредити, програми перекваліфікації та працевлаштування. Ці заходи допомагають людям зберегти свої статки та знайти можливості для розвитку після закінчення війни [20, с.5].

Війна також створює нові можливості для розвитку бізнесу у таких сферах, як оборона, ІТ, логістика та медицина. Це може стимулювати з'яву нових підприємців та сприяти зростанню середнього класу. Нові технології та інновації, що виникають у зв'язку з потребами військового часу, можуть знайти широке застосування в цивільному суспільстві, створюючи нові ринки та можливості для розвитку бізнесу та збагачення населення.

Отже, війна в Україні суттєво вплинула на розвиток середнього класу. З одного боку, війна призвела до економічної кризи, зниження рівня життя та зростання невизначеності. З іншого боку, війна згуртувала українське суспільство та створила нові можливості для розвитку бізнесу.

Після закінчення війни Україні буде важливо вжити заходів для відновлення економіки та підтримки розвитку середнього класу. Це включає стимулювання ділової активності, інвестиції в освіту та охорону здоров'я, а також створення сприятливого середовища для розвитку малого та середнього бізнесу.

3.2. Державна політика щодо підтримки середнього класу

Державна політика щодо підтримки середнього класу в Україні є важливим елементом соціально-економічного розвитку країни, особливо в умовах воєнного стану. Середній клас відіграє ключову роль у стабілізації суспільства та забезпеченні його економічної стійкості, тому державна підтримка є необхідною для збереження його фінансової стабільності та соціального благополуччя.

В умовах воєнного стану в Україні питання підтримки середнього класу набуває особливої актуальності. Цей соціальний прошарок є рушійною силою економіки, тому його стійкість має суттєвий вплив на загальне благополуччя країни.

Середній клас – це соціальний прошарок, який характеризується високим рівнем життя, освіти та доступу до ресурсів. Він відіграє важливу роль у розвитку суспільства, адже є рушійною силою економіки, джерелом інновацій та гарантом соціальної стабільності [26, с.142].

В умовах воєнного стану в Україні середній клас стикається з численними викликами. Це, зокрема, втрата роботи, зниження доходів, пошкодження майна та ризик евакуації. У цій складній ситуації державна політика відіграє ключову роль у підтримці цього соціального прошарку.

Державна політика щодо підтримки середнього класу в Україні в умовах воєнного стану орієнтується на забезпечення економічної стабільності та соціального захисту населення. Одним із ключових напрямків цієї політики є економічна підтримка, яка включає виплату допомоги по безробіттю, зниження податків, кредитування на пільгових умовах та програми грантів для малого та середнього бізнесу. Ці заходи спрямовані на збереження фінансової стабільності середнього класу та стимулювання його підприємницької активності.

Соціальна підтримка також відіграє важливу роль у державній політиці підтримки середнього класу. До неї входить збереження доступу до освіти та

медичних послуг, програми психологічної допомоги та допомога у працевлаштуванні. Ці заходи спрямовані на збереження соціальної та психологічної стабільності середнього класу у важких умовах воєнного стану.

Підтримка житлового забезпечення є ще одним важливим аспектом державної політики. Вона включає компенсацію за пошкоджене житло та програми доступного житла, спрямовані на забезпечення належних умов проживання для середнього класу. Ці заходи спрямовані на зменшення негативного впливу війни на житлові умови населення та підтримку його житлового комфорту [26, с.144].

Запропоновані державою заходи щодо підтримки середнього класу мають позитивний вплив, але для досягнення максимальної ефективності потрібні додаткові заходи. Перш за все, важливо розширити доступність програм підтримки, спростивши процедури отримання допомоги. Це дозволить забезпечити, що допомога дійсно досягне тих, хто її потребує, і не залишиться невикористаною через складні умови доступу.

Крім того, необхідно вдосконалити систему цільового спрямування допомоги, щоб уникнути її недосягнення або зловживань. Це можна зробити шляхом розробки чітких критеріїв відбору та моніторингу отримання допомоги. Також важливо підвищити координацію між різними органами влади, які відповідають за реалізацію програм підтримки, щоб уникнути дублювання функцій та забезпечити ефективне використання ресурсів [15, с.168].

Загалом, для досягнення максимальної ефективності державна політика повинна бути спрямована на забезпечення прозорості, ефективності та доступності програм підтримки для середнього класу. Тільки таким чином можна забезпечити стабільний розвиток середнього класу та підвищення його рівня життя в умовах воєнного стану.

Отже, державна політика щодо підтримки середнього класу в Україні в умовах воєнного стану має значний потенціал. Проте, для її реалізації

необхідні значні ресурси та політична воля. Успішна реалізація цієї політики допоможе зберегти стійкість українського суспільства та закласти фундамент для його повоєнного відновлення.

3.3. Шляхи розвитку середнього класу в сучасній Україні

На жаль, в Україні наразі складно говорити про середній клас як силу, що визначає соціально-політичні зміни. Однак можна стверджувати, що в умовах значних турбулентностей саме представники середнього класу, такі як малі та середні підприємці, управлінці та представники творчих професій, виступають як ключові сили захисту держави. Це стало очевидним у 2004 та 2013-2014 роках під час Помаранчевої революції, Революції гідності, військових дій на Донбасі та повномасштабного вторгнення в 2022 році.

Таким чином, база для розвитку громадянського суспільства у вигляді чисельного середнього класу в Україні вже присутня. Проте вітчизняним соціологам постає завдання створення теоретичної моделі для вивчення середнього класу та формування рекомендацій, які дозволять створити сприятливі умови для зростання цього класу в Україні [19, с.179].

Ольга Балакірієва відзначає загальну тенденцію досліджень середнього класу в Україні: «в більшості робіт, коли йдеться про емпіричний рівень, всі теоретичні концепції (що середній клас повинен забезпечити стабільність, нести елемент інноваційності, мати певний спосіб життя) залишаються лише теоретичними розмірностями. Операціоналізація призводить до переліку категорій матеріального стану, доходів, володіння майном, якості відпочинку... «

У даному контексті необхідно досліджувати не лише поверхневі характеристики та критерії середнього класу, а також приділяти увагу особливостям його функціонування. Важливо визначити, які характеристики властиві його поведінці в соціальних відносинах та індивідуальних вподобаннях стосовно способу життя та комунікації. Такий підхід до

вивчення якісного складу середнього класу в Україні може допомогти сформулювати необхідні заходи для збільшення його чисельності та включення до активного соціального діалогу.

Досвід країн, де середній клас є стійкою складовою соціальної структури, показує, що його формування обумовлене стабільними процесами, пов'язаними з економічним зростанням, розвитком малого та середнього бізнесу, підвищенням рівня та якості життя населення, а також зменшенням розриву між доходами і багатством високо- та низько-забезпечених груп, тобто зменшенням поляризації суспільства.

Наприклад, у першій половині ХХ століття середній клас на Заході став численним і став важливим базисом та рушійною силою економіки країни. У США цей процес підтримала «Нова економічна політика Рузвельта», а в Західній Європі - ухвалення принципів держави загального добробуту. Тому важливо розглядати такі умови державної політики в Україні, які сприятимуть покращенню економічної ситуації та відповідно закріпленню середнього класу за матеріально-дохідною ознакою[11, с.20].

Нестабільність у соціально-економічній та політичній сферах гальмує процес формування середнього класу, який є фундаментом суспільства та рушійною силою його прогресивних ринкових змін. Соціолог В. Рябіка підкреслює: «Тому завдання для України полягає в тому, щоб «середній клас» не лише зростав кількісно і якісно, а й брав активну участь у розвитку громадянського суспільства, не був відчужений від процесу формування влади, а став локомотивом економічного, соціального і культурного прогресу».

Суспільні перетворення на початку незалежності України легли в основу нового типу соціально-політичних відносин. Хоча можна говорити про розвиток західного суспільства, соціальна структура українського суспільства все ще динамічна і не відповідає західноєвропейським стандартам. Т. Кузьменко вважає, що через незавершеність процесів трансформації, українське суспільство характеризується низькою часткою

середнього класу, який можна визначити як середні верстви за окремими критеріями, а не як клас у повному розумінні цього терміну.

З іншого боку, дослідження середнього класу, проведені українськими соціологами з середини 1990-х років, та процеси в суспільно-політичному житті свідчать про існування середнього прошарку в Україні. Майже половина респондентів самоідентифікується як «середні» у структурі суспільства. Порівняння доходів середнього класу в Україні та західних країнах видається важливим, але умовним.

Перш за все, розвиток України обумовлений безліччю факторів, які впливають на уявлення про класову структуру населення країни, таких як культура, світогляд, рівень громадянської активності.

По-друге, оцінка майнового стану українців є умовною через тіньову економіку, що значно ускладнює розуміння реальних доходів населення.

По-третє, українська класова система потребує переосмислення, оскільки радянське минуле вплинуло на всі сфери життя, включаючи класову структуру та уявлення громадян про своє місце в ній.

Усі ці фактори, на нашу думку, свідчать про необхідність вивчення середнього класу в Україні за внутрішньоукраїнською моделлю, не копіюючи західних шаблонів. Такий підхід дозволить розглядати майбутнє середнього прошарку в Україні і виділяти необхідні умови для його розвитку та прогнозувати перспективи. Головним для формування середнього класу в Україні повинна бути трансформація культури усвідомлення громадянином свого місця в суспільних відносинах та його значення на шляху до держави з загальним добробутом [11, с.21].

Оцінюючи майбутні перспективи розвитку середнього класу в Україні, важливо звернути увагу на тенденції суспільно-економічного життя у світі. Україна, як учасник глобального економічного та політичного простору, бере участь у формуванні нових соціальних прошарків.

У останні десятиліття креативна економіка розглядається науковою спільнотою як нова модель зростання, що не потребує значних інвестицій, а скоріше ґрунтується на людському капіталі та розвитку «економіки знань».

Якщо для середнього класу важливими є доходи, власність, освіта та самосвідомість як представника цього класу, то для креативного класу такі показники, як людський капітал та таланти, виявляються важливішими. Таким чином, зміна характеру відносин та обміну товарів у сучасній економіці в майбутньому вплине на класову структуру суспільства, тому вивченню сучасних класових утворень потрібно приділяти більше уваги.

Висновки до третього розділу

Розвиток середнього класу в умовах воєнного стану значно ускладнюється та зазнає впливу різноманітних факторів. Перш за все, воєнний стан призводить до загострення економічної нестабільності, що негативно впливає на доходи та можливості накопичення середнього класу. Додатковим фактором є зниження рівня безпеки та необхідність витрат на збереження власної та родинної безпеки, що також створює додаткові фінансові обтяження для середнього класу. Крім того, воєнний стан може призвести до збільшення соціального розриву, коли певні верстви населення зазнають більших збитків, що загрожує стабільності середнього класу. Таким чином, фактори, що впливають на розвиток середнього класу в умовах воєнного стану, є складними та мають значний негативний вплив на його стабільність та можливості росту.

Державна політика щодо підтримки середнього класу в умовах воєнного стану в Україні має вирішальне значення для забезпечення стабільності та розвитку цієї соціальної групи. Середня верства населення потребує підтримки у збереженні своїх доходів, забезпеченні безпеки та соціального захисту в умовах військових загроз. Державна політика повинна спрямовуватися на забезпечення стабільності економічного середовища,

зменшення фінансових обтяжень для середнього класу, надання підтримки у відновленні та розвитку бізнесу, а також забезпечення безпеки та соціального захисту для цієї соціальної групи. Тільки за умови ефективної та цілеспрямованої державної політики середній клас зможе витримати випробування воєнного стану та зберегти своє соціально-економічне становище.

Шляхи розвитку середнього класу в сучасній Україні передбачають комплексний підхід, що включає в себе реформу економіки та фінансової системи, підтримку підприємництва та малих і середніх підприємств, створення сприятливих умов для розвитку освіти, науки та інновацій, а також забезпечення соціального захисту та доступу до якісних медичних послуг та житла. Важливою є також боротьба з корупцією та покращення умов бізнесу для збільшення конкурентоспроможності української економіки. Ці заходи сприятимуть зростанню доходів та соціального статусу середнього класу, підвищенню його якості життя та розвитку як суспільства в цілому.

ВИСНОВКИ

У висновках даної кваліфікаційної роботи варто зробити наступні підсумки та узагальнення.

У соціології середній клас відіграє важливу роль у формуванні суспільства та його стабільності. Теоретичні уявлення про середній клас визначають його як соціальний прошарок, що посідає проміжне положення між верхнім і нижнім класами за рівнем матеріального благополуччя, соціального статусу та освіти. Середній клас часто розглядається як «стовп» суспільства, що забезпечує економічну стабільність та підтримує демократичні цінності через свою активність у громадському житті та політичних процесах.

Теоретичні підходи до середнього класу також враховують його внутрішню різноманітність та змінність в часі. Зміни у структурі та складі середнього класу відбивають динаміку суспільного розвитку, такі як глобалізація, технологічні зміни та соціокультурні трансформації. Таким чином, теоретичні уявлення про середній клас допомагають розуміти його роль у сучасному суспільстві та його вплив на його подальший розвиток.

Критерії та характеристики середнього класу є предметом вивчення не лише соціології, а й економіки, політики та інших галузей науки. Одним з основних критеріїв для визначення середнього класу є рівень доходів, але також важливо враховувати освіту, професійну діяльність, статус у суспільстві та інші соціокультурні аспекти. Середній клас зазвичай володіє середнім або вищим рівнем доходів, має стабільну роботу та доступ до освіти та медичних послуг.

Характеристики середнього класу можуть включати такі риси, як прагнення до самореалізації та соціальної мобільності, відповідальне ставлення до сім'ї та споживання, а також активну участь у громадському житті та політичних процесах. Середній клас відіграє важливу роль у

стабілізації суспільства, оскільки він є основою економічної стійкості та демократичного розвитку.

Сучасні тенденції функціонування середнього класу відображають вплив глобалізації, технологічних змін та соціокультурних трансформацій на цей соціальний прошарок. Однією з основних тенденцій є зростання різноманітності середнього класу, яке виражається у зміні складу, структури та характеристик цього класу в різних країнах та регіонах. Також відзначається зростання ролі жінок у середньому класі, що пов'язане з їхнім більш активним участю у професійній діяльності та громадському житті.

Іншою важливою тенденцією є зменшення стабільності середнього класу через фактори, такі як економічна нестабільність, зростання цін та зменшення доступності до освіти та медичних послуг. Ці тенденції вимагають від урядів та суспільства в цілому прийняття ефективних заходів для підтримки та розвитку середнього класу, зокрема шляхом забезпечення доступу до якісної освіти, підвищення рівня доходів та забезпечення соціального захисту.

Становлення середнього класу в Україні є складним і багатограним процесом, що відбувався під впливом різноманітних факторів. Від періоду незалежності країни в 1991 році до сьогодення спостерігається зростання середнього класу, але цей процес є неоднорідним та неоднаково розподіленим по регіонах. Основні особливості становлення середнього класу в Україні полягають у зростанні кількості людей, які мають стабільний дохід та можливість вести споживчий спосіб життя, а також у певній розмежованості цього класу за рівнем доходів, видами занять та місцем проживання. Одним із ключових факторів у формуванні середнього класу в Україні є економічна ситуація, рівень зайнятості та доступ до освіти та охорони здоров'я, що визначають можливості людини підвищити свій соціально-економічний статус. Зростання середнього класу може сприяти зміцненню економіки та стабільності суспільства, але для цього необхідна

ефективна політика держави у сфері економіки, освіти, охорони здоров'я та соціального захисту населення.

Чисельність середнього класу в Україні за останні 5 років зменшилась на 3,6%. Це вказує на погіршення соціально-економічного становища населення країни. Причини цього зменшення можуть бути різноманітні, але деякі з них видаються особливо значущими.

Перша причина, яка варто відзначити, – економічна криза, яка спричинена пандемією COVID-19 та війною в Україні. Ці події суттєво вплинули на економіку країни та призвели до зростання безробіття та зменшення рівня доходів багатьох громадян.

Друга причина – зростання безробіття. Внаслідок економічної нестабільності та змін на ринку праці, багато людей втратили свої робочі місця, що призвело до зменшення чисельності середнього класу.

Третя причина – зниження рівня реальних доходів населення. В умовах економічної кризи та інфляції ціни на товари та послуги зростають швидше, ніж доходи населення, що призводить до зменшення фінансової стабільності середнього класу.

Четверта причина – зростання цін. За останні роки ціни на життєво важливі товари та послуги в Україні зросли, що ускладнило фінансове становище середнього класу та спричинило зменшення його чисельності.

Усі ці фактори взаємодіють між собою та сприяють погіршенню становища середнього класу в Україні. Для вирішення цієї проблеми необхідні комплексні заходи, спрямовані на підтримку економічної стабільності та соціального захисту населення.

Проблематика ідентифікації середнього класу в Україні є складною і вимагає уваги до різноманітних аспектів. Однією з ключових проблем є відсутність чіткого визначення поняття «середній клас» і відсутність єдиного підходу до його визначення, що ускладнює порівняння та аналіз даних. Також важливо враховувати, що українське суспільство має різний рівень розвитку регіонів, що впливає на соціальні та економічні характеристики

середнього класу. Деякі дослідники вважають, що українське суспільство має слабо розвинений середній клас у порівнянні з іншими країнами, що може бути пов'язано з історичними та економічними умовами розвитку країни. Таким чином, для подальшого вивчення проблем ідентифікації середнього класу в Україні необхідно проводити додаткові дослідження та розробляти чіткі критерії визначення цього соціального класу.

Розвиток середнього класу в умовах воєнного стану значно ускладнюється та зазнає впливу різноманітних факторів. Перш за все, воєнний стан призводить до загострення економічної нестабільності, що негативно впливає на доходи та можливості накопичення середнього класу. Додатковим фактором є зниження рівня безпеки та необхідність витрат на збереження власної та родинної безпеки, що також створює додаткові фінансові обтяження для середнього класу. Крім того, воєнний стан може призвести до збільшення соціального розриву, коли певні верстви населення зазнають більших збитків, що загрожує стабільності середнього класу. Таким чином, фактори, що впливають на розвиток середнього класу в умовах воєнного стану, є складними та мають значний негативний вплив на його стабільність та можливості росту.

Державна політика щодо підтримки середнього класу в умовах воєнного стану в Україні має вирішальне значення для забезпечення стабільності та розвитку цієї соціальної групи. Середня верства населення потребує підтримки у збереженні своїх доходів, забезпеченні безпеки та соціального захисту в умовах військових загроз. Державна політика повинна спрямовуватися на забезпечення стабільності економічного середовища, зменшення фінансових обтяжень для середнього класу, надання підтримки у відновленні та розвитку бізнесу, а також забезпечення безпеки та соціального захисту для цієї соціальної групи. Тільки за умови ефективної та цілеспрямованої державної політики середній клас зможе витримати випробування воєнного стану та зберегти своє соціально-економічне становище.

Шляхи розвитку середнього класу в сучасній Україні передбачають комплексний підхід, що включає в себе реформу економіки та фінансової системи, підтримку підприємництва та малих і середніх підприємств, створення сприятливих умов для розвитку освіти, науки та інновацій, а також забезпечення соціального захисту та доступу до якісних медичних послуг та житла. Важливою є також боротьба з корупцією та покращення умов бізнесу для збільшення конкурентоспроможності української економіки. Ці заходи сприятимуть зростанню доходів та соціального статусу середнього класу, підвищенню його якості життя та розвитку як суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова О. С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні. Гілея. *Науковий вісник* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 44 (№ 2). С. 350–357.
2. Андронік О. Л. Середній клас у системі соціально-економічного розвитку. *Вісник Приазовського державного технічного університету*. Сер. Економічні науки : зб. наук. пр. Маріуполь : ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», 2015. Вип. 30. С. 403–409.
3. Антонюк В. П. Соціально-економічні аспекти формування людського капіталу в Україні. *Демографія та соціальна політика*. 2006. № 1. С. 139–147.
4. Архангельський Ю., Архангельська Ж. Бідність в Україні. Причини і способи подолання. *Віче*. 2001. № 11. С. 46–56.
5. Баб'як Г. П. Трудовий потенціал регіону: особливості формування і використання в умовах переходу до ринкової економіки (на матеріалах Тернопільської області) : дис. канд. геогр. наук : 11.00.02 / Терноп. акад. нар. госп-ва. Тернопіль, 1996. 227 с.
6. Баланда А. Л. Соціальні детермінанти національної безпеки України: теорія, методологія, практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : 08.00.07. Київ, 2008. 40 с.
7. Барановський О. І. Фінансові передумови формування середнього класу. *Економіка і прогнозування*. 2002. № 2. С. 108–125.
8. Бардан М. Бідні чи голодні? Соціальні проблеми в перехідній економіці. *Молода економіка*. 2003. № 3. С. 55–65.
9. Безпалько П. О. Ідентифікація середнього класу: проблеми та перспективи. Хайвей : веб-сайт. URL : <http://h.ua/story/108402>. (дата звернення 02.04.2024 р.)
10. Безугла Л. С. Державна підтримка малого та середнього бізнесу

за допомогою організаційно-маркетингових заходів. *Ефективна економіка*.2014. № 8. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3479/>(дата звернення 02.04.2024 р.)

11. Беленок О. А. Поселенська диференціація як чинник соціальної нерівності в Україні. *Український соціум*. 2006. № 1. С. 17–24.

12. Биченко А. Український середній клас. Уявлення та реальні ознаки. *Національна безпека і оборона*. 2008. № 7. С. 14–30.

13. Білецький М. І., Котик Л. І. Географія соціальних негараздів: становлення та розвиток науки в Україні. *Регіон – 2010: стратегія оптимального розвитку*: матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Харків, 4–5 листопада 2010 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 18–21.

14. Білецький М. І., Котик Л.І. Географія соціальних негараздів: становлення науки в Україні. *Географія та туризм*. 2012. № 20. С. 228–235.

15. Бондар І.К. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення. Київ : Корпорація, 2004. 581 с.

16. Бондар-Підгурська О.В. Механізм формування середнього класу як основа конкурентоспроможної економіки та сталого інноваційного розвитку України. *Економіка та держава*. 2012. № 7. С. 22–26.

17. Борецька Н. П. Політика соціального захисту середнього класу. *Демографія та соціальна політика*. 2007. № 1. С. 170–183.

18. Борецька Н., Созінов О. Пріоритетні напрями стратегії розвитку середнього класу у сучасних умовах. *Україна: аспекти праці*. 2010. № 3. С. 46–51.

19. Борисенко М. І. Особливості бідності в Україні. *Молодий вчений*. 2015. № 1(2). С. 178–180.

20. Василюк Д. Я. Організаційно-економічні засади формування та розвитку середнього класу в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.07. Івано-Франківськ, 2016. 22 с.

21. Возняк Г. В. Сучасні теорії та парадигми регіонального розвитку: практичний вимір для України. *Вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*. 2015. № 2. С. 17–25.
22. Гаєвська Н. С. Бідність працюючого населення в контексті малозабезпеченості в Україні: регіональний аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова* : зб. наук. пр. Сер. 4. Географія і сучасність. 2012. Вип. 15(27). С. 115–122.
23. Горлач Н., Кремень В. Волович В. Соціологія. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури. 2019. 808 с.
24. Губені Ю. Е., Коверко Ю. А. Розвиток особистих селянських господарств в умовах адміністративної децентралізації. *Економіка АПК*. 2017. № 1. С. 68–73.
25. Дем'янчук І. А. Бідність як стійка уразливість людського розвитку. *Економічний простір*. 2015. № 95. С. 82–91.
26. Єліневський В. Ю. Активізація механізмів соціально-економічного розвитку регіонів : дис.канд. екон. наук : 08.00.95 / Херсон. держ. ун-т, 2016. 202 с.
27. Загальна соціологія: хрестоматія: концепція, упоряд., перекл. А.В. Фурман, В.С.Біскуп, О.С. Морщакова. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 354с.
28. Навроцька Н. А. Економічні засади формування та розвитку середнього класу. *Вісник Дніпропетровського державного фінансово-економічного інституту*. 2003. № 2/10. С. 38–42.
29. Нагірна В. П. Роль малих міст в активізації соціально-економічного розвитку сільської місцевості. *Український географічний журнал*. 2018. № 1. С. 47–55
30. Олійник Я. Б., Перегуда Ю. А. Критерії приналежності до середнього класу в Столичному макрорайоні України : суспільно-географічне дослідження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Сер. Географія. 2018. Вип. 1 (70). С. 5–7.

31. Перегуда Ю. А. Середній клас – суспільно-географічний аспект. *Молоді науковці – географічній науці* : зб. наук. пр. XII Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ : Прінт Сервіс, 2016. Вип. XII. С. 89–92.
32. Перегуда Ю. А. Соціально-економічні фактори та їх вплив на формування середнього класу. *Регіон – 2016: стратегія оптимального розвитку* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. С. 149–151.
33. Підлісний М.М. Соціологія молоді: навчально-методичний посібник денної форми навчання. Дніпро : Видавець Біла К.О., 2019. 92с.
34. Рожанська Н.В. Загальна соціологічна теорія : Навчальний посібник. Н.В. Рожанська, О.М. Дрожанова, О.А. Онофрійчук. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. П.Могилы, 2017. 336 с.
35. Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства. *Структурні виміри сучасного суспільства* : навч. посіб. за ред. С. Макеєва. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2006. С. 209–243.
36. Смаглюк В. В. Основні напрямки державної політики в сфері формування та розвитку середнього класу в Україні. *Публічне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 112–116.
37. Соціологія : навч. посібник для здобувач. вищ. юрид. освіти / Р.І. Амірова, Ю.В. Візниця, І.В. Грабовець та ін. Дніпро : ДДУВС, 2018. 176 с.
38. Соціологія: навч. посібн. / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ : ДУТ, 2019. 235 с.
39. Соціологія: навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ : ДУТ, 2019. 235 с.
40. Соціологія: основи загальної, спеціальних і галузевих теорій / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков, Ю. І. Яковенко. 4-те вид. Київ: Каравела,

2018. 544 с.

41. Соціологія: Підручник. За ред. докт. соціол. наук, проф. В.М. Пічі. 4-те видання, виправлене. Львів: "Магнолія 2006". 2009. 293 с.

42. Соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. В.І.Волович, М.І.Горлач, В.Г.Кремень та ін. 6-те вид. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 808 с.

43. Соціологія: теорії середнього рівня: навч. посібн. / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : «Каравела», 2020. 356 с.